

Eskiçağda Atina'da Şenlikler

Ayşen SİNA¹

Özet

Genel olarak şenlik, tapım ve tanrılara dua günleri olup anılmaya değer bir olayı, bir kahramanı, bir ürünün hasatını, kısacası bir topluluk tarafından herhangi bir şey onuruna düzenlenen kamusal veya özel kutlamalardır. Şenlikler, içinde barındırdığı etkinlik ve ritüeller ile toplumun kültür, dünya görüşü, ideoloji ve sosyal kimlikleri yansıtmaktadır. Günlük yaşamın tekdüzeliğine son veren şenlikler kutsal zamanın, evrenin başlangıcı ve yaratılması zamanının yeniden canlandırılmasıdır. Bu canlandırmalar yenilenme, mevsim değişiklikleri, tarımsal çalışmaların başı ya da sonu, aile ya da toplum yaşamının önemli olayları gibi yılın bazı ayrıcalıklı dönemlerinde yer almaktadır. Eski çağlarda Yunanistan ve Batı Anadolu'da da tanrılar adına kutlanan şenlikler ayın evrelerine göre değil, tanrı ve tanrıçalara adanmış resmi takvime göre düzenlenirdi. Bu nedenle bir yıl takvim ayı olarak adlandırılan on iki bölümünden her biri olan aylar, büyük ve önemli şenliklerinden adlarını aldığından kentten kente farklılık göstermektedir. Bu çalışmada, eski Atina'da aylara göre düzenlenip kutlanan şenlikler ve bu şenliklerin toplum yapısında birliği sağlayan unsurları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atina, Şenlikler, Aylar, Ritüel

Festivals in Ancient Athens

Abstract

Generally festivals, which are worship and praying days to the gods, are public or private celebrations for commemorating an event that worth to remember, a hero, harvest of a crop or any kind of social phenomena. They reflect the culture, ethos, ideology and social identities of a society by the activities and rituals they contain. Festivals, which dissolve the monotony of daily life, are re-animations of sacred time, time of beginning and creation of the universe. These animations are fixed to the some special periods of the year, like regeneration, season changes, beginnings or ends of agricultural activities and important events of family or social life. In ancient Greece and Western Anatolia, festivals that are celebrated for honouring the gods were organized not in accordance to the phases of the moon but to the special calendars dedicated to gods and goddesses. For this reason, years, which are twelve division of a year that called as calendar month, differ from city to city as they were denominated according to major and important festivals they contain. In this study, festivals that are organized and celebrated in accordance to months in ancient Athens and elements of these festivals that provide unity in social life will be studied.

Keywords: Athens, Festivals, Months, Rituel

¹ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Doç. Dr.

1. Hekatombaion (Ἑκατομβίων)

Toplumsal bağlılığı arttıran, bireyin veya bir grubun toplumla bütünleşmesini sağlayan takvimsel şenliklerin her birinin bir törelik ve bir de törenlik özelliği bulunmaktadır. Buna göre, bir toplumda benimsenmiş toplumsal alışkanlıklar olan törelik ve toplum yaşamında önemli bir yeri bulunan bir tanrıyı, bir olayı, bir günü kutlamak ve saygı göstermek amacıyla düzenlenen görkemli kutlamalar olan törenlik özellikleri toplumdan topluma, kentten kente farklılık göstermektedir. Çok tanrılı dünyadan tek tanrılı dinlere kadar toplumsal hayatının en önemli eğlence biçimlerinden biri olan törenlik şenlikler, toplum-birey ilişkisi bağlamında birçok işleve sahiptir. Toplumsal açıdan şenlikler, toplumun her kesiminde insanları aynı zaman ve mekânda bir araya getirmesi yönüyle toplumsal hayatta önemli roller üstlenirler. Yapılan törenler esnasında yaş, cinsiyet, sosyal statü ve kısaca toplumu birbirinden ayıran ekonomik ve toplum hayatındaki farklılıklar ortadan kalkar. Eskiçağ Yunan kentlerinde laik olarak tanımlayabileceğimiz şenlikler bulunmazdı. Çünkü bütün tatiller tanrı ve tanrıçalara adanmış kutsal günlerdi. Eski toplumların ortak belleğinde dinsel inanışlar önemli bir yere sahipti ve bunlar sözlü gelenek kapsamında nesilden nesile aktararak yayılan mitolojik öyküler, ilahiler ve destanlarla beslenmişti. Bununla birlikte herhangi bir günlük olaydan son derece ayrıcalıklı bir olaya kadar, yaşamın bütün alanlarını kapsayan şenliklerin doğüstü gücü, belli bir eyleme yöneltmeyi amaçlayan ve ritüellerle tekrarlanarak yapılan kutlanma zamanları doğa, hava, iklim ve toplumsal koşullara bağlı olarak değişmektedir. Şenliklerde gerçekleştirilen ve toplumun ortak belleğini oluşturan ritüeller geleneğin korunmasını ve sürdürülmesini sağlayan son derece önemli unsurdur. Özellikle bu tür takvimsel şenliklerin ritüellerde karşılaşılan tarım, hayvancılık gibi egemen uğraşlarla bağlantılı olduğu bilinmektedir. Ayrıca simgesel boyutuyla şenlikler her zaman yerel etkinlikler anlayışına dayanmaktadır. Çeşitli kültürlerin varlığı tarımsal uğraşlar ve hayvancılıkla ilgili inançlarda kendini göstermektedir. Şenlikler dinsel yönden ele alındığında ise hareket, dans ve benzeri eylem biçimlerinden ve ritüellerde kullanılan araç gereçlerden oluşan gösteriler bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. H. W. Parke'nin *Festivals of the Athenians* kitabı referans alınarak hazırlanan Eskiçağ Atina'sında düzenlenen ve sayıca oldukça fazla olan şenlikleri, düzenlendiği takvimsel çerçevede içinde aylara göre anlatmak olası karışıklığı önleyecektir.

2. Hekatombaion (Ἑκατομβίων)

Attika takviminin ilk zamanlarda 7., sonradan 1. ayı olan Hekatombaion günümüzde 15 Temmuz - 15 Ağustos'a karşılık gelmekte olup, başlangıçta yüz sığırın kurban edilmesinin karşılığıydı (Ant. 6.44; Plut. *Thes.* 12). Sonraları çok sayıda hayvan kurban edilmesini tanımlar oldu. Yüz sığır kurban etme² zamanı olan bu ayın adından türeyen hekatombaios sözcüğü Zeus ve Apollon'un ortak *epithetidir*³. Delphoi kentinde her yıl Hekatombaion adının 7'sinde Apollon için törenler yapılırdı (CIG 1715). Klasik Çağdan önce de düzenlenen "yüz sığırılık kurban sunusu yapma" anlamındaki Hekatombe ayinleri, Hera için kutlanan Hekatombaia şenliğinde gerçekleşirdi (Hdt. I. 31).

Kronia, Kronos onuruna düzenlenen ve en eski Yunan şenliklerinden biri olup hasat sonunda, Atinalılar tarafından Hekatombaion ayının 12'sinde kutlanırdı (Plut. *Thes.*12; Dem. *Ep.*24.26) Kronos, bilinen niteliklerinden farklı olarak burada tarım tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kronia şenliği kentte yaşayan bütün insanları aynı zaman ve mekânda bir araya getirmesi nedeniyle sosyalleşme açısından önemli bir rol üstlenmiştir. Bütün toplumsal sınıfların katılımına açık olan bu şenlik gününde bütün köleler serbest bırakılarak, efendileriyle birlikte gösterişli şölenlere katılmalarına ve

² "...Konuşacağım kurultayda yaşlılarla, karılarımıza diyeceğim yalvarsınlar tanrılara, onlara yüzlük kurbanlar adasınlar." Hom. *İl.* 6. 115.

³ Epithet: Tanrı ve tanrıçalara verilen sıfat, unvan, lakap (Çelgin 2011, 256).

kentte bağıra çağıra koşmalarına izin verilirdi (Burkert 1985, 231). Kronia, Ionia bölgesinde de tanınan bu şenliğe adını veren Hekatombaion ayının eski adı Kronion ayıydı⁴. Romalıların Saturnalia şenliğinin kaynağı olasılıkla Kronia şenliğidir (Nilsson 1906, 37-40; Bremmer 2008, 82).

Synoikia, Atina'da Hekatombaion ayının 16 ya da 17'sinde tanrıça Athena adına kutlanan küçük bir şenliktir (Thuk. 2.15). Attika bölgesinde yaşayan bütün kabile üyelerinin Atina yurttaş olmalarını, yani *synoikismos*⁵ kutlamak, anmak ve sağlanan birliği sürdürmek amacıyla düzenlenen şenlik, olasılıkla Theseus söylencesiyle ilişkilidir.

Panathenaia şenliğinin, Hekatombaion ayının 28'inde Athena onuruna düzenlendiği ve efsanevi Atina kralı Theseus zamanında başlatıldığı düşünülmektedir⁶. İÖ 7. yüzyıldan başlayarak şenlik günü Athena'ya elbise "peplos" sunusu yapılırdı. Bu şenlikte Büyük Panathenaia olarak bilinen Olympik oyunlara benzer yarışmalar yapılması ve bir diğer unsur da kurban edilecek hayvanların Atina'ya bağlı kabilelerin temsilcileri tarafından getirilmesiydi (Aristot. *Ath. Pol.* 18, 49,54). Ancak Olympik oyunlar dört yılda bir yapılırken, Büyük Panathenaia her yıl düzenlenirdi. Bu oyunlar tanınmış bir aristokrat olan Hippokleides tarafından kurulmuştur.

3. Metageitnion (Μεταγειτωνίων)

Attika takviminin 2. ayıdır (Ant. 6.44) ve günümüzde 15 Ağustos - 15 Eylül'e karşılık gelmektedir. "Metoikismos"un kutladığı Metageitnia adındaki bir şenlik dışında bu ay içerisinde büyük şenlikler bulunmamaktadır. Ayın adı Artemis ve Apollon'un kült *epitheti* Metageitnios'tan türemiştir (Suidas. s.v. Metageitnion). Metageitnion ayının 7'sinde Metageitnia adında Apollon onuruna komşuluk ilişkilerini geliştirmek amacıyla bir şenlik düzenlendiğini ima etmesine karşın yazılı kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır (Aristot. *His. an.* 549a 16).

Heroa, Kynosarges'teki *gymnasion*da her yıl Metageitnion ayında, düzenlenme günü bilinmeyen bir şenliktir. Atletlerin baş tanrısı Herakles onuruna kutlamalar yapılırdı. Yurttaş olmayanların, yani yabancı bir kadınla evlilik yapmış kişilerin çocuklarının katıldığı bir meşale taşıma yarışması gerçekleşirdi (Theoph. *Char.* 27.5). Herakles kültü bu insanlar tarafından onurlandırılırdı ve kutlamalarda görkemli yemek ve içki ziyafeti önemli yer tutardı.

4. Boedromion (Βοηδρομιών)

Attika takviminin 3. ayı olan ve günümüzde 15 Eylül - 15 Ekim'e karşılık gelen Boedromion adını "bir naraya, seslenişe karşılık yardıma gelme, yardıma koşma" anlamındaki sözcükten almaktadır (Liddell-Scott, 1990, 320; Aristot. *Hist. An.* 578b 13; Dem. *Ep.* 3.5).

Genesia, Boedromion ayının 6'sında başlayıp iki gün süren bir şenliktir. Büyük savaşlardan sonra devlet tarafından düzenlenen cenaze törenlerinde gerçekleştirilirdi. Aslında savaşlarda ölen

⁴Kronos, Titanlar soyundan Uranos (gök) ile Gaia'nın (yer) oğlu, Olymposlular kuşağından önceki ilk kuşak tanrılardan olup Latince Saturnus'tur (Çelgin 2011, 385).

⁵*Synoikismos*: Yunanca "sömürgeleştirme, birlikte oturma" anlamına gelir. Birçok köyün bir kent halinde bir araya gelmesidir. Theseus Atina *synoikismos*unu, Attika ailelerinin tümünü "ortak" bir *bouleterion* çevresinde toplayarak gerçekleştirdi (Burkert 1985, 232).

⁶Eski Atina'nın en önemli şenliği olan Panathenaia için bk. Hdt. 5.56; Thuk. 5.47; Lys. 21.2; Isoc. 12.17; Ayrıca bk. Parke, 1986: 29-50; Burkert, 1985: 232-233.

aristokratların onuruna kutlanırdı (Hdt. 4.26; Plat. Lg. 784d). Daha çok yas havası içinde ölen aristokratın cenazesi törenle yıkanır, yakılacağı veya gömüleceği yere taşınırdı. Barış döneminde Genesia şenliği düzenlenmezdi.

Boedromia, Atina'da *Apollon Boedromios* "yardım eden" onuruna düzenlenen bir şenliktir. Geleneğe göre, Atinalılarla Eleusisliler savaşırken Atinalılara zafer kazandıran kahraman Ion, savaş naralarını duyunca yardıma koşar. Bunun üzerine Atinalılar kahraman Ion'u kral yaparlar, bir diğer anlatıda ise Theseus'un Amazonlar'a karşı verdiği mücadelenin onuruna düzenlenen yarışma olduğu yönündedir (Paus. 9.17.2; Plut. *Thes.* 27).

Büyük Mysterialar, Boedromion ayının 15'inde başlar ve yedi gün sürerdi. Atina'ya yaklaşık 20 km uzaklıktaki Eleusis kentinde Demeter ile kızı Persephone gizli tapımlarıyla ilişkilidir. İnanışa göre Eleusis, yeraltı Hades'in kaçırdığı Persephone'yi annesi Demeter'e geri verdiği yerd. Katiller ve barbarların katılmasının yasak olduğu bu şenlik Atina'da kutlanırdı. Katılımcılar önce arınmak için denize girerek yıkanır ve sonra her biri bir domuz yavrusu kurban ederdi. Atina Eleusion'unda gizem dinine gireceklere kabul töreni yapıldıktan sonra 15 ile 20 yaşlarındaki erkek çocuklarını tanımlayan *ephebos*lar tarafından Eleusis'ten Atina'ya getirilen ve Eleusion'a konulan kutsal nesnelere, dine kabul edilenlerden oluşan büyük bir tören alayı *kutsal yolu*⁷ izleyerek Eleusis'e geri götürürdü (Parke, 1986: 59-75; Sina, 2004: 37-52). Büyük Mysteriaların amacı, gizem dinine girenlere ölümden sonra mutlu bir yaşam güvencesi vererek ölüm korkusundan kurtarmaktır.

5. Pyanopsion (Πύανοψιών)

Attika takviminin 4. ayı olan ve günümüzde 15 Ekim -15 Kasım'a karşılık gelen Pyanopsion (Liddell-Scott 1990:1550) Anadolu'da Miletos ve Priene kentleri takviminde de yer almaktadır (SIG 282.19 (İÖ IV. yy); 588.90 (İÖ II. yy). Pyanopsion ayı seramikler üzerinde üzüm salkımları bulunan asma dalı taşıyan bir erkek olarak gösterilir; bu kişi, bir erkek çocuk ile başında içi üzüm dolu sepet taşıyan kadın arasında yer alır (Şahin, 2001:103).

Proerosia, Demeter'e adanan tarımsal amaçlı Proerosia şenliği Pyanopsion ayının beşinci gününde yapılırdı. Şenliğe adını veren "*Pro*" ve "*erosia*" sözcükleri "toprağı sürmeye hazırlama zamanı" anlamındadır (Liddell-Scott 1990: 1480). Bu şenliğin dinsel geçit alayında yemek taşıyan kadınlar da yer alırdı. Yemek taşıyan kadınların Girit kralı Minos'a haraç olarak gönderilen yedi bakir erkek ile yedi bakire genç kızın annelerini simgeledikleri düşünülmektedir.

Pyanopsia, Pyanopsion ayına adını veren bu şenlik tohum ekme zamanında gerçekleşen ilkel bir doğa kültü uygulamasıdır. Apollon onuruna düzenlenen bu şenlikte pişirilmiş fasulye, yani "pyanaepsein" sunusu yapılırdı (Plut. *Thes.* 22; Ath. 10.408a; Parke, 1986: 74-77). Toprağın ilk ürünleri olarak hem tanrıya pişirilmiş fasulye sunulur ve hem de bütün ev halkı ondan yerdi. Şenlikte "eiosione" denilen zeytin dalları yün kurdelelerle süslenir, üzerine çeşitli meyveler, minyatür şarap ve zeytinyağı kapları asılır ve bütün kentte dolaştırılır, törenden sonra her tapınağın ve evin önüne bu dallardan birer tane konurdu.

Oskhophoria, "Üzüm salkımı taşıma" anlamındaki bu şenlikte, yurttaş çocukları arasından seçilmiş ve kadın giysileri giymiş iki genç adam, üzeri üzüm salkımlarıyla dolu asma dalları ya da üzümle dolu sepetleri Atina'da bir Dionysos tapınağından yola çıkıp alaya başlayıp Phaleron'daki

⁷ Atina'nın Keramikos mahallesinden Eleusis'e giden ve kutsal kapıdan başlayan hac yolu.

Athena Skiras tapınağına götürülürdü (Plutarkhos, *Theseus* 22; Athenaios 14.631b; Parke, 1986: 77-80). Bu esnada günün anlamına ilişkin ilahiler söyleyen bir koro da bu iki delikanlıyı izlerdi. Bu bağbozumu şenliğinin Theseus söylencesiyle ilişkili olabileceği gibi, Dionysos ya da Athena ile de ilgili olabileceği düşünülmektedir.

Thesmophoria, “Hazine, sandık taşıyan kadınlar” (Liddell-Scott, 1990: 795)⁸ anlamındaki bu şenlik yalnızca kadınlar tarafından kutlanmaktaydı. Şenlik, ekin ekme zamanı olan Pyanopsion (Ekim-Kasım) ayının 9’u ile 13’ü arasında, beş gün süren kutlamalarla gerçekleşirdi. *Thesmophoria* ya da *Skiraphoria* da denilen kutlamalarla gizem törenlerini kapsayan bir şenliktir. Bu şenlik başta buğday olmak üzere bütün tahılların anası kabul edilen tanrıça Demeter’e adandığından, bir tür evlilik ve anneliğe hazırlık kutlamasıydı⁹.

Khalkeia, Pyanopsion ayının son günü gerçekleşen bir şenliktir. Şenliğe adını veren bakır anlamındaki “*khalkos*” sözcüğü maden tanrısı Hephaistos ya da zanaatkârların tanrıçası Athena’nın epithetlerinden biri olabileceğini akla getirir. Ancak Athena’nın Khalkeia *epitheti*yle tapımı ve kült özellikleri hakkında bilgimiz yoktur. Geçmiş Bronz Çağına kadar giden Khalkeia şenliği bu doğrultuda Athena Ergane onuruna düzenlenirken sonraları Hephaistos onuruna kutlanmaya başlamıştır (Parke, 1986: 92-93).

Apaturia, son üç günü Pyanopsion ayına uzayan bir şenliktir. Atina ve birçok Ion kentinde düzenlenen Apaturia komşu phratria, yani “kardeş birlikleri” katılımıyla gerçekleşen tamamen ataerkil bir birliğin bir araya gelmesiyle kutlanırdı¹⁰. Köken olarak Atinalıların Boiotialılara karşı yaptıkları savaşın anısına kutlanan şenliğin birinci gününe “şölen” anlamında *Dorpia* denirdi (Liddell-Scott, 1990: 445) ve bugün üyeler hep birlikte yemek yerlerdi. İkinci güne kan akıtma, dökme, saçma anlamında *Anarrhysis* denirdi (Liddell-Scott, 1990: 119) ve kurban kesilirdi. Phratria’ya yeni üyelerin kabul edildiği ve ergenlik çağına gelen erkek çocukların saçlarının kesilme törenlerinin yapıldığı üçüncü günün adı ise *Koureatis* idi (Liddell-Scott, 1990: 986; Isokr. 6.22). O yıl doğan meşru çocukların babaları bu çocukları kütüğe yazdırdıktan sonra tanrıya ya bir marya¹¹ ya da keçi kurban ederdi. Rahip törenin başında tanrıya arpa ve buğday unundan yapılmış başak şeklinde kurabiyeler sunar ve su libasyonu yapardı. Bu sunuların yapılabilmesi için ise orada bulunanların kütüğe yazma işlemine itirazlarının olmaması koşulu vardı. Kurban etlerinin bir kısmı törene katılanlara şarapla birlikte ikram edilirdi. Son olarak da şarap tanrısı Dionysos’un onuruna libasyon yapılırdı.

6. Maimakterion (Μαίμακτηριών)

Maimakterion adı, “coşkun, taşkın, bozucu ve yıkıcı, gürleyerek esen” anlamlarını içeren “*maimao*” fiilinden türer ve Zeus’un da *epitheti* olan maimaktes ile aynı anlamda olup atmosferdeki olayları, sonbahardan kışa geçişi simgeler (Liddell-Scott, 1990: 1072). Bu epithet ile ilişkili olan Maimakterion ayı, bazen Kasım bazen de Kasım ayının ortasından Aralık ayının ortasına kadar olan sürece verilen addır. Attika takvimine göre, Maimakterion fırtınalar ayıydı. Bir başka yoruma göre ise Maimaktes *epithetinin* Dionysos’a ait olduğu ve Maimakterion’un bağbozumu zamanında üzüm bağlarındaki hareketliliği ve şarap yapımını simgelediği ileri sürülmektedir (Parke, 1986: 95-96). Bu

⁸Thesmophoria, Aristophanes’in *Thesmophoria Şenliğini Kutlayan Kadınlar* eserinin konusunu oluşturur.

⁹Eski Yunan toplumunu evlilik ve annelik kurumunun örf ve adetlerini yansıtan Thesmophoria şenliği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sina 2004, 37-52.

¹⁰Atina dışında Ionia’da da kutlanan Apaturia ya da Phratia şenliği için bk. Hdt. 1. 147; Theophr. *Char.* 35; Ayrıca bk. Parke, 1986: 88-92

¹¹Beş yaşından büyük dişi koyun (*Türkçe Sözlük*, TDK, 2.810).

yorumuna göre Maimakterion ayı, Ekim ayının ortalarına, yani Pyanopsion ayının sonlarına denk düşmektedir. Plutarkhos, Maimekterion ayının 16'sında bütün Yunanlılar adına Plataialıların yapmayı üstlendikleri, Yeraltı Zeus'u ile Hermes'ine adanan törenden uzun uzun söz eder (*Arist.* 21).

Maimakteria, Zeus Maimaktes onuruna kutlanan bu şenliğin, Oskhophoria “üzüm taşıyan, bağbozumu” şenliğinin uzatılmış devamı olduğu kabul edilir. Maimakteria, bu anlamda çok görkemli ve Pyanopsion ayında kutlanan bir şenlik olduğu görüşü de vardır (Şahin, 2001: 103). Şarabın yasak olduğu Maimakteria şenliğinde tanrıya ekmek, çörek ve meyve sunulurdu. Günahlardan arındırıcı bir törenin söz konusu olduğu bu şenlikte şarabın yasak oluşu Dionysos ile ilgili görüşü geçersiz kılmaktadır. Zeus Maimaktes kültüründe kutlanan bu şenliğin amacı fırtınalar koparan tanrının öfkesini yatıştırarak, koruyucu ve iyiliksever tanrıya dönüştürmektir. Bulutlar Zeus Maimaktes'in kızgınlığının ifadesi kabul ediliyor ve tanrıya adanan kurbanlar ile bu öfkeli tanrının Zeus Meilikhios'a dönüştüğüne, yani göğün bulutlardan arındırıldığına inanılıyordu.

Diasia, Maimakterion ayının son üç gününde Zeus Meilikhios'un onuruna kutlanan Attika yöresinin en eski şenliklerinden biridir (Liddell-Scott, 1990: 411; *Ar. Nu.* 408). Homerik ve Arkaik dönemlerde büyük önemi olan bu şenlik, Dionysos kültürünün giderek artan önemi ve Anthesteria şenlikleri ile bu şenliğin tarihlerinin yakın olması nedeniyle önemini kaybetmiştir. Tüm bölge halkının katılımı ile Anthesterion ayının 23'ünde (14 Mart) kutlanan şenliği tarımla uğraşan halklar kış mevsiminin sona ermesi olarak kutlardı. Şenlikte tanrıya yapılan sunular gizemli ve *khthonien* bir özelliğe sahip olduğundan güneşin batışından sonra kent dışında yapılırdı (Thuk. 1.126). Vatanın tanrısına, kent adına *basileus arkhon* kurban olarak koyun özellikle de marya ile domuz sunardı. Kurban kesemeyecek durumdaki yoksullar hayvan motifli kurabiyeler sunarlardı. Ksenophon, Zeus Meilikhios için domuz yavruları kesip atalarının geleneğince onları yaktırdığını anlatır (*Anab.* VII. 8.4). Hem Zeus Maimaktes hem de Zeus Meilikhios kültüründe tanrının sembolü olarak kabul edilen bulutlar, tanrıya kurban edilmiş hayvan postu ile simgeleniyordu. Post ile ilişkili kültürün kökeninde “*dioskodion*” yani arındırma işlevi vardı¹². Çünkü kurban derisine temas arınmayı sağlardı. Günahlarından arınmak isteyen kişi tanrı adına bir boğa kurban eder ve bu kurbanın derisine “*dioskodion*” denirdi. Günahlarından arınacak olan kişi yere serilmiş durumdaki post üstünde sol ayağı üzerinde ayakta durarak bu eylemi gerçekleştirirdi (Hom. *Hymni*, II. *Demeter'e* 196). Kırmızı figürlü vazolar üzerinde farklı uygulamaları bulunan “*dioskodion*” işleminde post yer almaz ve ayrıca törende görev alanlar da kadındır. Arındırma işlemini yapacak olan kişinin kadın olduğu bu törende görev alan diğer kadımlardan bazıları meşale, bazıları da arındırma kapları taşımaktadır. Kurban postu üstünde dans eden dansçıların kadın kılığına girmiş erkekler olduğu ileri sürülmektedir (*Ar. Nu.* 407 vd.; Şahin, 2001: 104). Diasia şenliğinde bundan başka Hermes'in *atribütü*¹³ olan üzerine yılan dolanmış *kerykeion*¹⁴ denilen asalar taşınırdı. Yazılı kaynaklarda hakkında bilgi olmayan geçit törenlerinde taşınan bu asalar üzerindeki yılanlar tapımın *khthonien*¹⁵ özellikler taşıdığını düşündürmektedir. Ölüler kültü ile ilişkili olan bu görünümünde “ölülerin koruyucu tanrısı” özelliğine de sahip olduğuna işaret etmektedir.

¹² Dioskodion/Dios Kodion: Yunan dininde tanrılara sunularda bulunarak veya hayvan kurban ederek yapılan kişisel arınma işlemine verilen genel addır (Murat Karatağ, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, 2011,128).

¹³ *Atribüt*: Heykellerde ve sikkelerde tanrı ya da tanrıçayı tanımlamaya yarayan ayrıntı, giysi ya da aksesuara verilen ad (Murat Karatağ, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, 2011, 61).

¹⁴ Tanrı Hermes'in barışı ve çobanları simgeleyen asası, zamanla haberciler ile elçilerin dokunulmazlığının da sembolü olmuştur (Murat Karatağ, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, 2011, 218).

¹⁵ Khthonien: Eski Yunan ve Roma uygarlıklarında öbür dünya ile görüş ve düşünceler. Sözü edilen uygarlıklarda öbür dünya ile çoğunluğun kabul ettiği bir dinsel öğreti bulunmazdı. Bununla birlikte ölümden sonra bir hayat olduğu inancı yaygındı. Diğer yandan ölümlerin mezarlarında yaşamaya devam ettikleri inancı hâkimdi (Murat Karatağ, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, 2011, 220).

7. Poseideon (Ποσειδεών)

Attika takviminin 6. ayı olan Poseideon, hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte Poseidon'a adanan Poseidaia adlı bir şenliğin varlığına işaret etmektedir (Liddell-Scott, 1990: 1451; IG 5¹ 1387). Geçmiş Miken dönemine kadar inen ve adının anlamı “dünyanın efendisi” ya da “dünyanın tanrıçasının kocasıdır”.

Haloa, Poideon ayının 26'sında kutlanan bir şenlikti. “harman yeri”, “hasat şenliği” anlamına gelen şenlik Demeter ve Dionysos onuruna kutlanırdı (Liddell-Scott, 1990: 74; Parke, 1986: 99-100; Sina, 2004: 37-52). Tarımın ve bütün ürünlerin koruyucuları olan bu tanrılara yalnızca meyveler sunulurdu. Şenliğin bir bölümünü oluşturan, anlamı yemek ve içki masasında söylenen şarkı olan *skolion*ların söylendiği *skoliaya* yalnızca kadınlar katılırdı.

Kır Dionysiası ya da **Küçük Dionysia**, Aristophanes'in *Kömürcüler* eserinden öğrendiğimiz şenlikte şarap, şarap şişesi taşınır ve alayda bir teke dolaştırılırdı. Tümüyle Dionysos'a adanmış bir tarım şenliğidir (Ar. *Ach.* 242 vd; Thuk. 5.20). Aralık ayında şenlikte bir geçit alayı eşliğinde phallos (erkeklik organı) taşınarak kırlara gidilirdi. Burada cinsel içerikli türküler ve şiirler söylenir, şakalar yapılır, düzenlenen oyunlarla da ekilen tohumun bereketi sağlanırdı. Yunan kabileleri arasında büyük öneme sahip olaylardan biri olan bu şenlik her kabilenin kendi geleneklerine ve değerlerine göre kutlanmakta ve kutlamalar her bölgede ya da *demosda* yerel yöneticiler tarafından düzenlenmektedir. Aristoteles'e göre bu eğlencelerin liderlerinden dolayı ve onların sayesinde komedyaya evrim geçirmiş ve gelişmiştir (Parke, 1986: 100-103). Şenlik süresince kurbanlar kesilir, şarap içilir ve tanrıya armağanlar sunulurdu.

8. Gamelion (Γαμηλιών)

Gamelion ayı günümüzde 15 Ocak- 15 Şubat'a karşılık gelir ve Attik takvimin 7. ayıdır.

Lenaia, “evlenme ayı” anlamına gelen Gameli onayının 12'sinde Dionysos'un onuruna kutlanan bir şenliktir. Lenaia, Atina yakınlarında içinde Dionysos Lenaios'a adanmış bir tapınak bulunan yerin adından gelmektedir (Strab. X.3.10). Lenaia şenliğinde Klasik Dönemde dithyrambos veya satyr oyunu yapıldığına dair bir kanıt yoktur. Bu şenlikte resmi olarak sadece komedyaya ve tragedyaya gerçekleştirilirdi. Sahnelenen oyunların sayısı hakkında da kesin bir kanıt yoktur. Şenlik adını ‘ezme teknesi’ anlamına gelen lenos ve ‘üzümlerin ezildiği ve mayalanıncaya kadar korunduğu yer’ anlamına gelen lenaion sözcüğünden almıştır (Liddell-Scott, 1990: 1045). Lenaia şenliği, ölçülü bir coşkuluğa sahiptir. Kesin olarak bilinmese de vazolar üstünde görülen meşalelerden ve festivale ait kayıtlarda geçen *daidoukhos*, yani meşale taşıyıcı sözcüğünden törenlerin geceleri gerçekleştirildiği düşünülür (Burkert, 1985: 290; Parke, 1986: 104-106).

Atina'da kutlanan Lenaia şenliği, Kent Dionysia'sı kadar önemli olmasa da ünlü oyun yazarlarının özellikle komedi dalında önemli oyunlarının sahnelendiği eğlence yeridir. Burada beş komedyaya yazarı birer oyunla ve iki tragedyaya yazarı ikişer oyunla yarışmaya katılmaktadır. Organizasyonun resmi olarak gerçekleştirilmesi İÖ 5. yüzyılın ortalarına kadar geri gitmektedir. Atina'da komedyaya, doğaçlama olarak ilk kez Lenaia şenliğinde sergilenmiştir. Tragedya ise bundan elli yıl sonra, yaklaşık İÖ 440'lı yıllarda ortaya çıkmıştır. Ancak yine de komedyaya, bu şenlik için her

zaman daha önemli olmuştur kapatıldığı kış mevsimine denk geldiğinden, sergilenen oyunların önemi de yerel sınırlar içinde kalmıştır.

Gamelia şenliği, “evlilik ayı” anlamına gelmekte olup, Hera ile Zeus’un Samos adasında görkemli bir törenle gerçekleşen kutsal evliliğini kutlamak amacıyla her Gamelion ayının 26’sında kutlanırdı. Hierosgamos “kutsal evlilik” şenliğinin kutlanmasına ilişkin bilgi bulunmamaktadır.

9. Anthesterion (Ἀνθεστηριών)

Anthesterion ayı günümüzde 15 Şubat- 15 Mart tarihlerine karşılık gelen Attik takvimin 8. ayıdır.

Anthesteria, Atina’da ve Ionia kentlerinde Anthesterion ayında Dionysos onuruna düzenlenen en eski ve en büyük şenliktir. Anthesteria şenliği “çiçek ve ağaçların tomurcuklanıp çiçek açtığı zaman”, Şubat sonu Mart başında çocuklar için düzenlendiğinden yalnızca çocuklar tarafından kutlanırdı (Thuk. II. 15). Anthesteria ve anthesterion sözcükleri *anthein* (çiçek açmak) fiilinden türetilmiştir (Liddell-Scott, 1990: 139). Bu ayda diğer şenlikler aracılığıyla yeryüzüne çağrılan tanrının yeraltından çıkarak Atinalı kadınların arasında yeryüzüne girdiğine inanılmaktadır. Bataklık içindeki tapınakta Euanthes ve Dithyrambos epithetleriyle tapınılan tanrı Dionysos’un bu isimleri de Anthesteria ile ilişkilidir. İlkbaharın başlangıcını ve bir önceki bağbozumunda mayalanmaya bırakılmış şarabı kutlamak amacıyla her yıl Anthesterion ayında kutlanan bu şenlik üç gün sürerdi. Her Anthesterion ayının 11, 12 ve 13. günleri kutlanan bu şenliğin ilk gününe *Pithoigia*, “fıçı açma” günü adı verilir ve bir yıl önce yapılan şarapların konulduğu fıçılar açılarak şarabın tadına bakılırdı.

Yılın bu zamanında, yani Şubat-Mart aylarında asmalar budanmış, şarabın ikinci kaynaması bitmiş, içilmeye hazır hale gelmiş ve artık şarap kapları açılmaya başlamıştır. Şenliğin ilk gününe ‘*Pithoigia*’ yani ‘*pithosların*,¹⁶fıçılarının açılma günü’ denirdi. Şenliğin ilk gününde şaraplar içilir, gençler şarap tulumları üzerinde tepinir ve kızlar salıncaklarda sallanırdı. Ertesi gün şaraplar Dionysos tapınağına götürülerek halka dağıtıldı. Bu tören için özel olarak seçilen Atina krallarının rahip ardılı olan *arkhon basileus* başkanlığında içki yarışması yapılırdı. Dionysos’u temsil eden başına boynuz takmış, post giymiş bir oyuncu ile *arkhon basileus*un karısının bindirilmiş olduğu gemi biçimli bir arabayla *boukolion* yani ‘ahır’ denilen bir binaya gidilir, orada *arkhon basileus*’un karısı ile Dionysos sembolik olarak evlendirilir ve düğün töreni esnasında da ruhların sokaklarda uçuşarak dolaştığına inanılırdı. Onlardan korunmak için alıç yaprakları çiğnenir, evlerin kapılarına zift sürülürdü.

Şenliğin ikinci gününün gecesinde ve üçüncü günü tahıl lapası yapılır ve yeraltına gidecek ruhlara yol gösteren rehber tanrı Hermes’e sunulurdu¹⁷. Şenliğin sonunda Hermes’e yapılan sunudan güç alan halk sokaklarda "Anthesteria bitti, artık gidin ruhlar" diye dolaşarak ruhları kovarlardı. Böylece, Dionysos hem ölümü hem de yaşamı simgeleyen bir tanrı olarak anılırdı. Burada ölümlerin ruhları *dipsioi*, ‘susamış olanlar’ olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu ruhlar suya değil şaraba susamışlardır. Söz konusu bugünde açık *pithosların* içinden yükselip tüm kente yayılan şarap kokularıyla etkilendiği düşünülen ruhlar yeraltı dünyasından dışarı çıkmakta, köleler de dâhil olmak üzere hiç kimse şaraptan mahrum bırakılmazdı.

¹⁶ Erzak ve su depolamanın yanı sıra ölü gömme amacıyla da kullanılan geniş karımlı toprak kap (Çelgin 2011, 533).

¹⁷ Ölümlerin mezarlarında yaşamaya devam ettikleri inancı nedeniyle, düzenli olarak mezarların başına gidilir, ölmüşlerine çeşitli sunular sunarlardı.

Şenliğin ayın 12'sindeki en önemli zamanı *Khoes*¹⁸ günüdür. Tanrılar onuruna bal, şarap, su gibi sıvı sunuları yapılan “*khoes*”¹⁹ denen ikinci gününde yemek ziyafeti düzenlenirdi. *Khoes*Günü'nde kadınlar tanrıyla sadece bir kişinin, önceki dönemlerdeki kraliçenin saygınlığını kazanan *arkhon basileus*un karısı aracılığıyla yüz yüze gelmektedir. En önemli kült olayları erkeklerin katılmasının yasak olduğu büyük bir gizlilik içinde kadınlar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bugün çocuklara, üzerinde oyun sahnelerinin betimlendiği küçük *khoes*ler verilirdi. Ele geçen bu kaplardan birinde *arkhon basileus*un düğün töreni alayı resmedilmiştir. *Arkhon basileus* burada Dionysos'un *atribütleri* olan *thyrsos*²⁰ ve *kantharos*²¹ taşımakta ve düğün arabasının içinde oturmaktadır, karısı ise arabaya binmek üzere başka birinden yardım almaktadır. Bunların arkasında üç erkek çocuğu evliliğin sembolü olan saban taşımaktadır (Burkert, 1985: 237-241).

Şenliğin üçüncü ve son gününe *Khytrai* denirdi. Bugün çift kulplu, yuvarlak dipli ve derin bir tür yemek pişirme kabı, tencere olan *khytrai*dan adını alırdı. Türlü türlü sebzeler bu kapta karıştırılarak gün boyu kaynatılır, sonra pişirilen bu yemek ölümler adına yeraltı tanrısı Hermes'e sunulurdu. Ancak ev halkından hiç kimse bu yemekten yemezdi. Böylece ölünün ruhunun serbest kaldığına ve yeryüzündeyken yaşadığı yerlere geri döndüğüne inanılırdı. Güneş batıp da gün sona erdiğinde ise ev sahibi “haydi evine geri dön Demeter, Anthesteria bitti!” diyerek ruhu yeraltı dünyasına geri gönderirdi. Böylelikle şarapla sarhoş olan ruhlar kendilerine eşlik eden Atinalılarla birlikte bataklığa geri dönmektedir (Ar. Ra. 211-219).

Anthesteria şenliğinin iki teması vardı: şarap ve görülmeyen âlemin ruhu. Şarap temasını anlamak olası ama “görülmeyen güçlerin” Anthesteria ile ne tür ilişkisi olduğu belli değildir.

Diasia, Anthesteria şenliğinden sonra, bu ayın sonlarına doğru kent surlarının henüz inşa edilmediği dönemde Atina'da Zeus Meilikhios'a adanan bir şenlikti. Bütün yurttaşların katıldığı Diasia gününde zenginler tanrıya kurbanlar sunarken, fakirler ise tütsüler yakarlardı. Ksenophon, adını tanrı Zeus'tan alan bu şenlikten söz etmektedir (*Anab.* 7.8.4).

10. Elaphebolion (Ελαφηβολιών)

Günümüzde 15 Mart - 5 Nisan aylarına karşılık gelen ve Attika takvimin 9. ayı olan Elaphebolion, adını tanrıça Artemis'in “geyik avcısı” anlamındaki sıfatından alır (IG 9¹. 90; Liddell-Scott, 1990: 529). Ayın 6'sında Artemis Elaphebolos “geyikleri avlayan” için düzenlenen bu şenlikte, tanrıçaya sunmak üzere ilk zamanlar bir geyik avlanırdı. Sonraları ise “*elophoi*” adı verilen üzerine susam serpilmiş bir tür ballı kek pişirilir ve tanrıçaya sunulurdu. Artemis Elaphebolios kültü bütün topluma yayılmamış, tapım alanı sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte Anadolu'da Iasos kentinde de bu şenliğin yapıldığı bilinmektedir (CIG 2675). Phokis bölgesinde Artemis onuruna Elaphebolia (geyik avı şenlikleri) adlı bir kutlama yapılır ve tanrıçaya geyik şeklinde çörekler sunulurdu (Çelgin, 1986; 24; Paus. VI, 22, 10, 11). Attika bölgesi kenti olan Atina'da da Elaphebolion ayının adı bu kült ile yakından ilgisi olması kaçınılmazdır.

¹⁸ Anthesteria şenliklerinde üç yaşını doldurmuş erkek çocuklarına verilen topraktan minyatür kap (Murat Karatağ, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, 2011, 222).

¹⁹ “Bir çukur kaz, eni boyu bir arşın/ çukurun üstünde sunu sun tek mil ölümlere/ önce ballı sütle, sonra tatlı şarapla, sonra suyla/ sonra da çukurun üstüne ak un serp”. Hom. *Od.* X.518; Hdt. VII.43; Eur. *Hec.* 529; Liddell - Scott, 1990: 1996.

²⁰ Yunan mitolojisinde Dionysos'u onu büyüten Bakkhaların taşıdığı, asma ya da sarmaşık dallarıyla süslü asa (Çelgin 2011, 323).

²¹ Dionysos ile ilişkilendirilen şarap kapları (Murat Karatağ, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, 2011, 212).

Asklepiaia Proagon, Elaphebolion ayında kutlanan ve Asklepios'a adanan bir şenliktir. Ancak şenlik hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Kent Dionysia'sı, İÖ 6. yüzyılın ortalarına kadar Elaphebolion ayı içerisinde kutlanan, zaman içerisinde içeriği değişen eski bir yerel şenliktir. Bu şenlik köken olarak Atina ile Boiotia arasında yer alan küçük bir yerleşim olan Eleutherai'dan gelmiş ve bu ad sonra Dionysos'a *ephitet* olarak verilmiştir: Dionysos Eleuthereos (Paus. I. 38. 8, 20. 3). İÖ 5. yüzyılın sonlarına doğru sağlık tanrısı Asklepios'un yeni bir kültü Atina'ya gelmiş bu ay içerisinde bir gün de ona adanmıştır. Dionysia'sının diğer şenliklerden farklı bir kutlanış biçimi vardı. *Metoiikoslar* (yerleşik yabancılar) mor renkli elbiseler giyerler ve adak sunularını koymak için "skaphia" adı verilen bir sunu tepsi taşırlardı, bu nedenle sunu tepsiyelerinin taşındığı geçit törenine skaphophoroi denirdi (Ael. Var. 6.1). Yurttaşlar ise günlük giysilerini giyip omuzlarında "askos" denen ve genellikle deriden yapılmış şarap tulumları taşıdıkları geçit törenine ise *askophoroi* denirdi. Dionysos tiyatrosunun yanındaki sunaklarda boğalar kurban edilirdi. Örneğin İÖ 333 yılında mali hesaplamalardan yola çıkarak tam tamına 240 boğa kurban edildiği bilinmektedir (Parke, 1986: 127, dn.157). Ayrıca çok çeşitli dans gösterileri de yapılırdı. Bu dans gösterilerinin yapıldığı gün şenliğin son günü olup "komos" adı verilmekteydi. Akşamleyin yalnızca erkekler için içki şöleni verilirdi (Plat. Smp. 212c vd). Dionysos için kutlanan şenliğinin tüm bu uygulamaları tragedyanın temelini oluşturmaktadır.

Önceleri yerel olarak kutlanan Dionysia şenliği İÖ 5. yüzyılın başlarından başlayarak hemen hemen tüm Attika bölgesinde hatta Yunanistan genelinde kutlanmaya başlanmıştır. Yalnızca yurttaş olanların katıldığı Lenaia şenliğinden farklı olarak bu şenlik tüm halka açıktır.

Pandia, Atina'da Zeus ve ay tanrıçası Selene onuruna kutlanan bu şenlik hakkında bilgi bulunmaz. Yapılış tarihi bilinmemekle birlikte Elaphebolion ayının ortasında, Kent Dionysia'sı şenliğinden sonra gerçekleşmekteydi (Dem. Ep. 21.9; IG 2 (2)1172.9). Panathenaia şenliğinde olduğu gibi, sözcük Pan Dia, "Bütün Zeuslara" anlamında olabileceği gibi, Zeus ile Selene'nin kızı Pandia'dan da adını almış olabilir (Parker, 2005: 447; Parke, 1986: 136; Hom. Hymni, XXXII. Selene'ye). Ayrıca Pandia şenliğinin efsanevi Attika krallarından biri olan ve Pandion'a (Parker, 2005: 448) adanmış olabileceği akla gelmekle birlikte bunu doğrulayacak bilgi bulunmamaktadır.

11. Munykhion/Mounikhion (Μουνυχίων)

Attika takviminin 10. ayı olup günümüzde 15 Nisan – 15 Mayıs'a karşılık gelen Munikhion adını Pire *akropolisinin* yanındaki küçük bir limanından alır. Elaphebolion ayı gibi, bu ay da Artemis Munikhia'ya adanmıştır. Ayın 4'ünde Eros'a bir şenlik adanmış olması dışında hakkında başka bilgi yoktur. Munikhion ayının 6'sında yalnızca kadınların katıldığı Delphinion'a bir geçit töreni yapılırdı. Plutarkhos, bu şenliğin Girit'e Minotauros'a kurban edilmek üzere gönderilen genç kızları anmak amacıyla kendi zamanında bile Atina'da düzenlendiği (Plut. Thes. 18), Theseus'un duasını ve tapınmasını tamamladıktan sonra Girit'e gitmek üzere denize açılması anlatımından Theseus söylencesiyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Munikhia, Bu aya adını veren ve en iyi bilinen Artemis şenliklerinden biridir. Munikhion ayının 16'sında kutlanan bu şenliğin adını aldığı Munikhia, Pire'nin iç kısımlarında bir dağın adıdır ve büyük olasılıkla bu dağın kült ocağı durumu vardı ve zamanla Artemis'e *ephitet* olarak verildi (Çelgin, 1986: 26). Anlamı "yalnızca gece gösteren olan" Munikhia şenliğinde Artemis'e keçi kurban edilirdi. Aslında ilk zamanlarda büyük olasılıkla Artemis'e genç kızlar kurban edilmekteydi. Klasik döneme gelindiğinde tıpkı bir genç kız gibi süslenmiş ve kıymetli mücevherlerle donatılmış keçiler kurban edilmeye başlanmıştır. Tanrıçanın *atribütleri* de keçi ve dişi ayıdır. Şenliğin bir parçası olan şölen

yemeğinde “çevresini aydınlatan, ışıldayan anlamına gelen *amphiphontes* adı verilen ve ay şeklinde yapılmış bir kek pişirilirdi. Bu kekin adından yola çıkarak Artemis’in ay tanrıçası olarak kabul edildiğini de görürüz. Yunan mitolojisinde bakire ay tanrıçası Artemis Yeniay, olgun Selene Dolunay ve gizemli Hekate ise ayın karanlık yüzüdür. Artemis için Munikhion ayının 16’sında düzenlenen geçit töreninde *amphiphontes* taşıyan kızlar geçirdi. Geceleyin genç kızlar ellerinde taşıdıkları yanan mumlarla bir daire oluşturdular. Bu sahne Artemis’e ay tanrıçası olarak tapınıldığına işaret etmektedir (Parke, 1986: 137-138).

Hellenistik dönemde şenlik tüm Pire bölgesinde kutlanmaya başlanmıştır. Askeri eğitim almış genç erkekler anlamına gelen *Epheboi* grubu Pire’den aynı adı taşıyan Munikhia kıyısında yelkenli yarışları yaparlardı (IG 2² 1006,30).

Ayrıca *Arrephoroi* (giz taşıyanlar) denen, kral tarafından aristokrat ailelerin 7 ile 11 yaşları arasındaki kız çocuklarının arasından seçilen bir grup çocuk, Athena rahibelerinin verdikleri sepetlerle geçit töreni yaparlardı. Bu küçük kız çocuklarının başlarının üstünde taşıdıkları sepetlerin içinde ise ya kurban sunusu aletleri ya da tanrıçanın yeni dokunan elbisesi olurdu (Paus. 1.27.3). Ancak *Arrephoroi* töreni Attika takviminin son ve yaz mevsiminin en uzun ayı olan Skiraphorion ayında Athena için kutlanırdı. Parke, bunun bir yazım yanlışı olduğuna, doğrusunun küçük bir çiy tanrıçası olan Erse’den *Errephoroi* töreni olabileceğini söyler (1986: 142). Tören alayı için bu kadar küçük kızların seçilme nedeni bilinmemekle birlikte olasılıkla, yaşlarının küçüklüğünden dolayı saf ve masum kabul edilmeleridir. Her neyse, beyaz elbiseler giydirilmiş bu kız çocuklarının taktıkları altın süsler tören sonrasında kutsanırdı.

Artemis Brauronia adına dört yılda bir düzenlenen bir diğer şenlik, adının tanrıçanın *epithetinden* alan ***Brauronia***’dır (Hdt. VI, 138; Paus. I.23, 9-33; Farnell, 1896: 436). Attika bölgesi kenti Brauron, Artemis kültürüyle ünlü bir yerdi ve burada düzenlenen şenlikte 5 ile 10 yaşındaki küçük kızlar tanrıçanın onuruna ayı dansı yaparlardı²². Mor renkli elbiseler giyen tanrıçanın rahibelerine ayı anlamına gelen *arkteia* denirdi (Ar. *Lys.* 638-41). Şenlik, tanrıçanın en gözde nymphası Kallisto’nun hamile olduğunu öğrendikten sonra onu ayıya dönüştürmesi söylencesine dayanır (Çelgin, 1986: 16). Tanrıçanın kültüründe görev yapanlarda bulunması gereken niteliklerin başında temizlik ve bekâret gelmekteydi, öyle ki evlenen rahibeler görevlerini kaybederlerdi. Kendisini tanrıçanın hizmetine adaylar bu kurala uymadıklarında Artemis onları şiddetle cezalandırırdı. Zamanın başlangıcından itibaren insanlarla hayvanların iç içe geçen yaşamları son derece zengin sembol kaynağı olagelmiştir. Ayı örneğinde görüldüğü gibi, hayvanlara tanrılar olarak tapınılmış, iyi ya da kötü talihle ilişkilendirilmiş; genellikle de güç ve bilgeliğin kaynağı olarak kabul edilmişlerdir. Ayı, tıp ve şifa verici olarak kabul görmüş olduğundan insanlar bu alanlarda bilgeliğe ulaşma amacıyla ayıyı totem ya da ata olarak benimsemişlerdir.

Munikhion ayının 4. günü Aphrodite’ye adanmıştır. Aphrodite’nin olduğu yerde eksik olmayan Eros’a da şölen düzenlenirdi (Parke, 1986: 143). Ancak bu şenlik hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır.

²² Atina ve çevresinde anlatılan efsaneye göre, Attika’nın köylerinde serbestçe dolaşan evcil bir ayı bir gün genç bir kıza parçalar. Bunun üzerine kızın kardeşleri ayıyı öldürür. Bu olaya çok öfkelenen Artemis de oraya şiddetli bir veba salgını gönderir. Bunun üzerine danışılan kâhin, burada aturanların genç kızlarını Artemis’e adarlarsa salgının duracağını bildirir. Bir başka anlatıda ise bir Atinalı Artemis tapınağında beslenen bir ayıyı öldürür, Artemis yine felaketler salar kente. Eubaros adında bir Atinalı tanrıçayı yatıştırmak için kızını kurban eder. Ama tanrıça genç kıza saklamış, yerine başka bir kurban koymuştur. Anlatılan bu efsanelerin anısına her beş yılda bir safran sarısı elbiseler giymiş beş ile on yaş aralığındaki kız çocuklarından oluşan bir grup tapınakta yapılan bir törenle tanrıçanın hizmetine teslim edilirdi ve bunlara “*arktoi*” (ayılar) denirdi (Çelgin, 1986: 29-30).

Olympieia, Munikhion ayının 19’unda kutlanan diğer bir şenliktir. Olympieia şenliği hakkındaki bilgi Plutharkhos tarafından anlatılmaktadır (Plut. *Phok.* 37.1; Parke, 1986: 144; Şahin, 2001: 121-133). Büyük olasılıkla 6. yüzyılın ortasında Peisistratos tarafından kurulmuş ve Olympialı Zeus’a adanmış bu şenlik imparator Hadrianus zamanına kadar kutlanmaya devam etmiştir. “Yüksek, ulu dağ” anlamına gelen Olympos sözcüğünden yola çıkarak Aynı yüzyılda Ilissos yakınlarında da Zeus’un büyük bir tapınağı vardı. Bu tapınak aynı dönemde inşa edilen Miletos, Samos ve Ephesos tapınaklarıyla aynı planda, Ionik tarzdaydı.

Hellenistik Dönemde şenlikte atlı birlik alayı hipodromlarda gösteriler yapardı ve bu gösterilerde en tanınan bölüm “anthippasia” denen ata ters binme yarışmasıdır. Ayrıca şenlikte Zeus’a boğalar kurban edilirdi.

12. Thargelion (Θαργηλιών)

Atik takvimin 11. ayı Thargelion, günümüzde Mayıs-Haziran aylarına karşılık gelir. Bu ayın en önemli etkinliği tanrı Apollon ve Artemis için kutlanan Thargelia şenliğidir (IG 2² 1138). Thargelia, thalysios sözcüğünden hasat şenliği anlamına gelmektedir (Çelgin, 2011: 312; Liddell-Scott, 1990: 786).

Thargelia, ayın 7’sinde kutlanan ve Apollon’a adanan bu şenlik iki gün sürer ve bu süre içinde Apollon’a boğalar ve tekeler kurban edilirdi. Thargelia şenliğinin ilk gününde olasılıkla yeni bir başlangıç olması dileğiyle seçilen günah keçileri vasıtasıyla bir ritüel arınma töreni gerçekleştirilirdi. Şenliğe geçmeden önce dinen kirlenmeyi açıklamak yerinde olacaktır.

Birçok toplumda olduğu gibi, Yunan toplumunda da pis (murdar) bir şeye dokunmak, dinsel bir kuralı çiğnemek ya da dinen yasaklanmış bir suçu işlemek kişiyi kirleten ya da lekeleyen bir durumdur. Bu doğrultuda kirlenme tanrıların öfkesinden doğacak kötü sonuçlara uğrama etkisi yaratır. Sophokles’in *Kral Oidipus* oyununda Oidipus’un işlediği suç nedeniyle Thebai kentinin kirlenmesi ve kentte bereketin ortadan kalkması sonucu da veba salgınının baş göstermesi bu duruma örnek gösterilebilir. Bu nedenledir ki günümüzde de geçerliliğini koruyan kirlenmenin kaynağını ve nedenini bulmak, sonrasında onu dışarı atmak ve dini buyruklar gereği arınmak zorunlu bir gerekliliktir. Kirlenmiş bir kişi, tanrılarca son derece tiksindirici bulunur, bu nedenle de dinin uygulayıcıları tarafından kutsal mekânlara ve de törenlere katılmasına izin verilmezdi. Eski Yunan toplumunda dinsel kirlenmeye yol açan durumlar kısaca şöyle sıralanabilir. Söz konusu toplumda doğum ve ölüm kirlilik bulaştırıcı durumlardı, örneğin ceset pis bir şey kabul edilir ve buna dokunmak kirlenme nedeni sayılırdı. Dini kuralları gereğince yerine getirmemek ya da saygısızlık etmek bir başka kirlenme nedeniydi. Eller yıkanmadan kurban kesmek, dokunmak, ellerin kan olması hep arınılması gereken kirlenme durumuydu. Hatta kirlenmiş olup da arınmayan kişilerin ya delirdiğine ya da sara hastalığına tutulduğuna inanılırdı. Bütün bu nedenlerle kişiler ve kentler kirlenmişse eğer arındırıcı ritüellerle kötülükleri uzaklaştırmak yoluna gidilirdi ve bunun için de toplumun bütün pislikleri üzerlerine yüklenen *pharmakoi*, yani “günah keçileri” kentlerden sürülürdü (Howatson, 2013: 481-482).

Batı Anadolu’da İÖ 6. yüzyılda uygulanan günah keçisi töresi ise şöyleydi: Bir kent veba, kıtlık ya da başka bir kamusal felakete uğradığında, kenti etkileyen kötülükleri üzerine almak amacıyla çirkin ya da sakat biri seçilirdi. Seçilen kişi uygun bir yere getirilir, eline kuru incir, arpa unundan bir somun ekmek ve peynir verilirdi. Günah keçisi seçilen kişi bunları yedikten sonra yaban inciri dallarıyla cinsel organlarına yedi kez vurulur, sonra da orman ağaçlarından yapılan bir odun yığını üzerinde yakılır ve külleri denize savrulurdu (Frazer, 1992: 199; Burkert, 1985: 83).

Atina'da düzenlenen Thargelia şenliğindeki *pharmakos* töresi için ise kamu hesabına, aşağı sınıftan, yararsız birtakım kişileri bakıp beslenirdi. Bu kişilerin kentın kadınlarını ve erkeklerini temsilen, çirkin ve yoksul olmalarına özellikle dikkat edilirdi. Kentte kuraklık, veba gibi, herhangi bir doğal afet ya da hastalık ortaya çıktığında, toplum dışına itilmiş bu kişilerden ikisi günah keçisi olarak kurban edilirdi. Kurban erkeklerden biri boynuna siyah, kadın kılığına giren diğeri ise boynuna beyaz incir dizisi takardı. Bu şekilde kentın etrafında bir arınma töreni yaparlardı. *Pharmakos* töresinde kurban edilecek erkeklerde aranan özelliklere bakılacak olursa, bunun büyü ile ilgi olabileceğini akla getirmektedir. Törenin ardından bu erkeklere incir dallarıyla vurulur ve kentın dışına kovalanırlar. Benzer uygulamaların Kolophon ve Ephesos'ta da yapıldığı bilinmektedir (Burkert, 1985: 82). Bu ritüelin amacı topluluktaki kadın ve erkeklerin yerine seçilen bu iki kişi aracılığıyla dinsel suçlarının sorumluluğundan kurtulmaktır. *Pharmakos* gösterileri yalnızca Klasik Dönemde görülmektedir. 5. ve 4. yüzyıl edebiyatında yalnızca komik bir kötü davranış olarak ortaya çıkmaktadır.

Şenliğin ikinci günü, şenliğin adandığı tanrı Apollon için çeşitli sunular yapılırdı. *Thargelos* denilen içinde her çeşit turfanda tahıl ve sebzenin bulunduğu yemek tek bir kapta pişirilerek tanrıya sunulurdu. Mayıs - Haziran aylarına karşılık gelen bu ay içinde ilk sebze ve tahıllar hasat edilmeye başlanırdı. *Thargelos* yemeği hep birlikte yenir ve Apollon'a topraklarına bereket vermesi için ayrıca taze sebze ve meyve sunusu yapılırdı. Frazer, Thargelia şenliğindeki cinsel organlara vurma eyleminin, doğanın üretici güçlerini, cinler ve diğeri kötü güçler tarafından yapılmış büyülerden ve kurtarmak anlamında olduğunu kabul etmek gerektiğini söyler (1992: 199). Doğrusu Thargelia bir hasat şenliği olduğuna göre, bitki tanrısının yaratıcı ve bereketlendirici gücünü harekete geçirmek amacı taşıdığı düşünülebilir.

Thargelia şenliğinin en önemli unsuru küçük çocukların babaları tarafından kabul edilip phratrjai'ya kayıt edilerek yeni bir aile olarak kutsanmalarındır. Bu şu demektir ki, Apollon küçük çocukların ve gençlerin koruyucusu ve efendisidir. Ayrıca bu şenliğin ilk gününde bir de Demeter Khloe'ye sunular sunulurdu. Khloe *epithetinin* anlamı "yeşil sürgün, filiz"dir. Buradan yola çıkarak Demeter'in yalnızca buğdayın, tahılın değil, aynı zamanda körpe filizlerin de tanrıçası olduğu söylenebilir.

Thargelion ayının sonuna doğru iki şenlik daha yapılırdı: Plynteria ve Kallynteria.

Plynteria, Tanrıça Athena Aglauros'a adanan bir şenlik olup Thargelion ayının 22'sinde kutlanırdı. Şenlikte çok eski zamanlardan beri ağaçtan yapılmış tanrıçanın kült heykelinin yıkıldığı gündür. Bu kült heykeli hemen hemen bir insan boyutlarındaydı. Ancak, İÖ 5. yüzyıla gelindiğinde ünlü heykeltıraş Pheidias altın ve fildişinden kocaman bir heykelini yaptı. Athena Aglauros heykeli Akropolis'in en esaslı kült nesnesiydi²³. Bu görkemli heykelin elbisesini giydirmek, çıkarmak ve diğeri törensel görevleri yerine getirmekle görevli kişilere *praksiergides* denirdi ve tören tam bir gizlilik içinde yürütülürdü (Plut. *Alc.* 34; Ksen. *Hell.* I.4.12; IG I (2) 842. Tören şöyle yapılırdı: İlk heykelin elbisesi, takıları ve diğeri süsleri çıkarılır, sonra tapınakta onun durduğu yeri sınıksız örtülü tutarlardı. Amacı olasılıkla tapınak temizlenebilsin diye heykel sarılır sarmalanır ve dışarı çıkartılırdı. *Plynteria* günü, Atinalılar arasında "apophrades" ya da "diesnefasti", yani uğursuz, kara gün sayılırdı. Bunun sebebi şenlik günü tanrıça kenti koruyamayacağı içindir. Gerçekten böyle bir günde hiçbir Atinalı ciddi bir işe girişmeyi göze alamazdı. Heykel yıkanmak üzere denize doğru giderken ellerinde "hegetaria" denilen kuru incirler taşınan geçit alayı eşliğinde taşınırdı (Burkert, 1985: 79). Tapınak, yağmur sularıyla çoşan Kephisos ve Ilissos nehirlerinden taşınan sularla yıkanıp silinirdi. Deniz

²³ Herodotos (VIII. 53), Akropolis'in üzerinde yer alan Aglauros tapınağından söz eder. Aglauros, Atina kralı Kekrops kızı olup, tanrıça Athena'nın rahibesidir. Bundan dolayı tanrıça rahibesinin adını kült *epitheti* olarak kullanmıştır.

suyuyla arınma yalnızca mysterialarda yapılırdı. Denize ulaştırılan heykel iki genç kadın tarafından yıkanırdu. Aynı anda heykelin elbisesi de yıkanıp temizlenirdi. Arınma işlemi bitince de heykelin elbisesi yeniden giydirilirdi. Askeri muhafızların eşliğinde ve meşale ışıklarıyla yapılan geçit töreninden sonra heykel tapınağa getirilirdi. Heykelden sorumlu olan *Praksiergides* denen kült görevlileri heykelin takı ve süslerini takarak tapınıktaki yerine yerleştirirdi.

Kallynteria, Plynteria şenliğinin devamı olup, Athena tapınağına ilkbahar temizliği yapıldığı şenliktir. Çok eski zamanlardan başlayarak Athena tapınağında gece - gündüz sönmeden yanan bir meşale vardı. Ünlü heykeltıraş Kallimakhos Erekhtheion’u yaptığı zaman, 12 ay boyunca gece - gündüz yanan altından işlenmiş bir lamba yapmıştı. İşte bu lambanın hem yağının bulunduğu haznenin hem de kendisinin temizlendiği gün her yılın Thargelion ayının 20 ile 25’i arasındaki bir günde düzenlenen şenliğe “ilkbahar temizliği” anlamına gelen Kallynteria denirdi (Parke, 1986: 152; Liddell-Scott, 1990: 869).

Her iki şenliğin de Athena tapınağında yıllık olarak yapılan temizlik amacıyla gerçekleşen rutin kült işlerini ifade ettiği anlaşılmaktadır.

13. **Skirophorion** (Σκιροφοριών)

Attika takviminin 12. ve son ayı Skirophorion’da kutlanan Skirophoria ya da Skira da denilen şenlik hakkında bilgiler son derece yetersizdir. Bununla birlikte Aristophanes, Skirophoria’nın bir kadın şenliği olduğunu yazar (Ar. Th. 834). Diğer taraftan sözlük yazarı Harpokration “skiron” sözcüğünün Skirophorion dağından türediğini ve Athena rahibelerine Skiron denildiğini hatta Poseidon rahibine de bu adın verildiğini iddia eder (Harp. Σκιρον). Geç dönem yazarlarından, olasılıkla Augustus dönemi yazarı olan Lysimakhides, Akropolis’in dışında yapılan yabancı bir geçit törenine skira dendiğini yazar (FGrHist. 336 f. 3). Bu yabancı kült uygulamasının iki tanrıya Athena ve Poseidon’a adandığını ve zamanla Erekhtheion ile birleştiğini ilave eder.

Skira şenliği, Pyanepsia şenliğine çok benzemektedir. Bu nedenle kentin koruyucusu Athena Polias’dan ziyade Demeter’e adanmış olması olasıdır. Yalnızca bir gün süren Skira şenliğinde kadınlar evlerinde kalır ve kocaları yanlarına yaklaşmasın diye sarımsak yerlerdi.

Skira şenliğindeki bir diğer uygulama ise kadın giysileri giyen iki genç erkek, diğer deyişle ellerinde taşıdıkları “oskhophoria” denilen asma dallarıyla Dionysos tapınağına giderlerdi. Bu törenin aynısı Pyanopsion ayında yapılan ve orada da adı “oskhophoria” olan göstericiler bulunan şenlikle hemen aynıdır. Yine Lysimakhides’e inanacak olursak geçit töreninde taşınan büyük beyaz gölgeliğe “skiron” adı verildiğini ve festivalin de adını bundan aldığı söyleyebiliriz. Ancak bu doğru çıkarım olamaz, zira o zaman skiron taşıyanlara skiraphoria denmesi gerekirdi (Parke, 1986: 157). Belki de denirdi ama ne yazık ki elimizde kanıt yok

Atina’daki şenlikler iki bölümden oluşmaktaydı. Birinci bölüm genellikle tanrıya buğday ve arpa olmak üzere karışık tahıllar, çeşitli unlardan yapılmış kek sunuları ile şarap yasak olduğundan su libasyonu yapılırken, ikinci bölüm ise kurban törenlerinden oluşurdu (Şahin, 2001: 155-157). Dolayısıyla her ikisi de Zeus’a adanan Dipolieia ile Bouphonia şenlikleri aslında aynı şenliğin farklı bölümlerine işaret etmektedir.

Dipolieia, Skirophorion ayının 14’ünde, ayın dolunay olduğu zaman kutlanırdı. Skira şenliğinden iki gün sonra gerçekleşen ve Attika şenlikleri içinde son derece acayip ya da alışılmadık

bir şenliktir. Bu konuda bilgi veren Aristophanes'e göre, bu şenlik Atina kenti tanrısı Zeus Polieus adına kutlanmaktaydı (*Pax* 420; Liddell-Scott, 1990: 436; IG I²188, 843). Zeus'un politik içerikli epithetleri arasında sıklıkla kullanılan Polieus, devletin bütünlüğünü simgeler, bu nedenle de sayısız kentte Zeus Polieos kültü bulunmaktadır (Şahin, 2001: 155).

Bouphonia, “boğa kesme” anlamına gelen bu şenlik de Zeus'un onuruna, efsanevi kral Erekhtheion zamanından beri kutlanırdı. Kurban edilecek boğa önceden belirlenir, yıkanır, temizlenir, tüyleri parlatılır ve başına süsler takılırdı. Özel giysileri içinde bir rahip ve iki görevli kurban işlemini yerine getirirdi. Boğalara kesilmeden önce özel olarak hazırlanmış kekler ve yemler yedirilirdi (Burkert, 1983: 137-139).

Diisoteria, Ayın 29'unda düzenlenen ve Zeus Soter'e (Kurtarıcı Zeus) adanan bu şenlik Dipolieia ile aynı olmalı. Çünkü Yunanlılar ile Persler savaşımaya başladıktan sonra hemen hemen tüm tanrılarına “kurtarıcı” *epithetini* vermişlerdi (IG II² 971. 41-45).

Sonuç olarak, Eski Atina'da on iki ay içinde kutlanan bütün takvimsel şenliklerde dört unsurun yer aldığı görülmektedir: Bunlar ritüel değeri taşıyan davranışlar, toplum hayatında rol oynayan nesnelere, eğlenceyle ilgili öğeler, sonuncusu giyim, süslenme ve de süslemeyle ilgili öğelerdir. Günümüzden farklı olarak eski toplumların kent veya sınırlı katılımlı dinsel şenliklerinin amacı, tanrıları yatıştırmak, dünyanın işleyişini ve mevsimleri anlamlandırmak ve özellikle de bereketi arttırmak olan büyüsel ritüellerdir. Eski Atina toplumunda da bu büyüsel ritüellerin çeşitliliği ve önemi ön plana çıkmaktadır. Söz konusu toplumun dinsel inançlarının tören ve kurallarından oluşan ritüeller, tapınma ile ilgili değişmeyen ardışık davranış biçimleriyle her yıl tekrarlandığı anlaşılmaktadır. Bu şenliklerde toplum hayatında önemli yeri olan küçük şarap şişeleri, kap kacak gibi nesnelere, geyik, boğa gibi çeşitli hayvanlar, üzüm, incir ve fasulye gibi meyve ve sebzeler vb. halkların var oluşlarında ve yaşadıkları yere hâkim olmalarında rol oynayan unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Şenliklerin eğlenceyle ilgili kısmı ise koşu, güreş, araba yarışı vb. çeşitli oyunlardan ve yeteneklerin sergilendiği gösterilerden oluşmaktadır. Son olarak toplumu birlik ve dayanışma içinde tutan şenliklerde, kuşkusuz katılımcıların şenlik ruhuna uygun giyinmesi de çok önemlidir. Buna ek olarak tapınakların temizlenmesi, heykellerin yeniden giydirilmesi, kurban edilecek hayvanların süslenmesi, yarıştıracak hayvanların çeşitli nesnelere donatılması anılan dört unsurun sonuncusudur. Görüldüğü üzere Atina'da on iki ay içerisinde kutlanan büyüklü küçüklü sayısız şenliğin yukarıda anılan dört unsurun çevresinde şekillendiği görülmektedir. Tanrı ve tanrıçalar adına kutlanan ve takvim ayına göre belirlenen çok sayıda şenlik, toplumu birlik ruhuyla ayakta tutmada çok önemli rol oynamıştır.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

Antik Kaynaklar

Ael. Var. (= Aelianus, *Varia Historia*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Historical Miscellany* (Ed. And Trans. N. G. Wilson), Harvard University, Cambridge 1997.

Ant. (=Antiphon) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Antiphon the Sophist: The Fragments* (Ed. And Trans. G. Pendrick) Harvard University, Cambridge 2002.

Ar. Ach. (=Aristophanes, *Acharnenses*) Kullanılan Çeviri: *Kömürcüler* (Çev. A. Erhat- S. Eyüboğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.

Ar. *Lys.* (=Aristophanes, *Lysistrata*) Kullanılan Çeviri: *Lysistrata=Kadınlar Savaşı* (Çev. A. Erhat- S. Eyüboğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.

Ar. *Nu.* (=Aristophanes, *Nubes*) Kullanılan Çeviri: *Bulutlar* (Çev. A. S.Delilbaşı), Maarif Kitabevi, İstanbul 1957.

Ar. *Pax* (= Aristophanes, *Pax*) Kullanılan Çeviri: *Barış* (Çev. A. Erhat- S. Eyüboğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.

Ar. *Th.* (= Aristophanes, *Thesmophoriazusae*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Women at the Thesmophoria* (Trans. J. Henderson), Harvard University, Cambridge 2000.

Aristot. *Ath. Pol.* (= Aristoteles, *Athenaion Politai*) Kullanılan Çeviri: *Atinalıların Devleti* (Çev. S. Y. Baydur), Cumhuriyet Gazetesi Çağdaş Matbaacılık, İstanbul 1998.

Aristot. *His.an.* (=Aristoteles, *Historia Animalium*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *History of Animals* 12 Vol. (Trans.A. L.Peck- D. M. Balme), Harvard University, Cambridge 2002.

Ath. *Deip.* (=Athenaios, *Deipnosophiticarum*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Deipnosophistis* (Trans. C. B. Gulick), LOEB, London 1943.

CIG (1828-1877)= *Corpus Inscriptionum Graecarum* (Ed. A. Boeckh),Deutsche Akademie der Wissenschaften, Berlin.

Dem. *Ep.* (=Demosthenes, *Epistulae*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Orations* (Trans. J. H. Vince- C. A.Vince- T. A. Murray), 1-7 Vol. Harvard University, Cambridge 2004.

Eur. *Hec.* (=Euripides, *Hecuba*) Kullanılan Çeviri: *Hekabe* (Çev. H. Varoğlu), Maarif Vekâleti, Ankara 1943.

FGrHist (1927)= *Fragmente der Griechischen Historiker* (Ed.FelixJacoby) Lysimakhides 336 F.3

Harp. (=Haropkration) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Lexeis of the Ten Orators* (Ed. John J. Keaney), Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1991.

Hdt. (=Herodotos, *Historiae*) Kullanılan Çeviri: *Herodot Tarihi* (Çev. M. Ökmen-A.Erhat), Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.

Hom. *Hymni* (Homeros, *Hymni*) Kullanılan Çeviri: *Homeros İlahileri* (Çev.A. E. Sina), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Hom. *Il.* (=Homeros, *İlyada*) Kullanılan Çeviri: *İlyada* (Çev. A. Erhat-A. Kadir), Can Yayınları, İstanbul 1984.

Hom. *Od.* (=Homeros, *Odysseia*) Kullanılan Çeviri: *Odysseia* (Çev. A. Erhat-A. Kadir), Can Yayınları, İstanbul 1984.

IG I²(1891)= *Inscriptiones Graecae: Inscriptiones Atticaeanno Euclidis vetustiores* (Ed. A. Kirchhoff), Deutsche Akademie der Wissenschaften, Berlin.

IG II²(1895)= *Inscriptiones Graecae: Inscriptiones Atticae aetatisquaest inter Euclidisannum et Augusti tempora*,(Ed. U. Koehler), DeutscheAkademie der Wissenschaften, Berlin.

IG V¹ (1913) *Inscriptiones Graecae: Inscriptiones Laconia et Messeniae* (Ed. F. Hiller von Gaertringen), Deutsche Akademie der Wissenschaften, Berlin.

IG IX¹ (1897)= *Inscriptiones Graecae: Inscriptiones Phocidis, Locridis, Aetoliae, Acarnaniae, insularum maris Ionii* (Ed. W. Dittenberger), Deutsche Akademie der Wissenschaften, Berlin.

Isokr. (=Isocrates, *Panegyricus, Aeropagiticus, Panathenaicus*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Isocrates* (Trans. G. Norlin), Harvard University, Cambridge 2006.

Ksen. *Anab.* (=Ksenophon, *Anabasis*) Kullanılan Çeviri: *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü* (Çev. O. Yarılgas), Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2007.

Ksen. *Hell.* (=Ksenophon, *Hellenika*) Kullanılan Çeviri: *Yunan Tarihi* (Çev.S. Sinanoğlu) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Paus. (=Pausanias, *Periegesis tes Hellados*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Description of Greece* (Trans. W.H.S. Jones), Harvard University Press, Cambridge 1953.

Plat. *Lg.* (=Platon, *Leges*) Kullanılan Çeviri: *Yasalar* (Çev. C. Şentuna- S. Babür), Ara Yayıncılık, İstanbul 1998.

Plat. *Smp.* (Platon, *Symposium*) Kullanılan Çeviri: *Şölen* (Çev. C. Karakaya) Sosyal Yayınları, İstanbul 2000.

Plut. *Alk.* (=Plutarkhos, *Alkibiades*) Kullanılan Çeviri: *Alkibiades I-II* (Çev. F. Akderin) Say Yayınları, İstanbul 2010.

Plut. *Arist.* (=Plutarkhos, *Aristides*) Kullanılan Çeviri: *Aristides, Şurada: Hayatlar: Aristides-CatoMaior*(Çev. A. Sina), Hel Yayıncılık, Ankara 2014.

Plut. *Phok.* (=Plutarkhos, *Phokion*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Phokion, Şurada. Lives* (Trans. P. Bernadatte) Harvard University, Cambridge 2005.

Plut. *Thes.* (Plutarkhos, *Theseus*) Kullanılan Çeviri: *Theseus, Şurada: Yaşamlar: Ünlü Yunanlı ve Romalıların Yaşamları-1* (Çev.M. Mete), İdea Yayınları, İstanbul 2005.

SIG= (1915-1924) *Sylloge Inscriptionum Graecarum* (Ed. W. Dittenberger), Weidmannsche Buchhandlung, Lipsiae

Strab. (=Strabon, *Geographika*) Kullanılan Çeviri: *Coğrafya: Anadolu, (Kitap XII, XIII, XIV* (Çev. A. Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

Suidas (= Suidas-Suda, *Suidae Lexicon*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Suidae Lexicon*. Ed. A.Adler I-IV. Leipzig- Teubner 1928-1971.

Theopr. *Char.* (=Theophrastos, *Characteres*) Kullanılan Çeviri: *Karakterler* (Çev. C. Şentuna), Dost Kitabevi, Ankara 1998.

Thuk. (=Thukydides) Kullanılan Çeviri: *Peloponnesos Savaşı* (Çev. T. Gökçöl), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1976.

Modern Kaynaklar

BREMMER, Jan N (2008), *Greek Religion and Culture: The Bible and The Ancient Near East*, Brill, Leiden/Boston.

BURKERT, Walter (1985), *Greek Religion* (Trans. J. Raffan), Harvard University Press Cambridge (Mass.)

----- (1983), *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth* (Trans. Peter Bing), University of California, Berkeley.

ÇELGİN, Güler, (1986) *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

----- (2011), *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

FARNELL, Lewis Richard (1896), *The Cults of the Greek States*. Vol. V. Clarendon Press, Oxford.

FRAZER, G. James (1992), *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökleri* (Çev. M. H. Doğan), Payel Yayınları, İstanbul.

HOWATSON, M.C. (Ed) (2013), *Oxford Antikçağ Sözlüğü* (Çev. F. Ersöz), Kitap Yayınevi, İstanbul.

LIDDELL, Henry George - SCOTT, Robert (1990), *A Greek-English Lexicon*. Clarendon Press, Oxford.

NILSSON, Martin P (1906), *Griechische Feste*. Leipzig.

PARKE, H. W (1986), *Festivals of the Athenians*. Thames and Hudson, London.

PARKER, Robert (2005), *Polytheism and Society at Athens*, Oxford University, New York.

SİNA, Ayşen, "Eleusis'te Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri" *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44,1, 2004. 37-52.

ŞAHİN, Nuran, (2001), *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.